

Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren

Waardeer Samenwerking

Advies over Nederlands-Vlaams beleid
voor het duurzaam beheren, behouden
en beschikbaar stellen van Nederlandstalig
digitaal erfgoed

Nederlandse Taalunie **ntu**

Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren

Waardeer Samenwerking

Advies over Nederlands-Vlaams beleid
voor het duurzaam beheren, behouden
en beschikbaar stellen van Nederlandstalig
digitaal erfgoed

Nederlandse Taalunie

Deze publicatie is gelicenseerd onder
een Creative Commons Naamsvermelding-GelijkDelen 3.0
Nederland licentie

Inhoudsopgave

1. Introductie	5
2. Reikwijdte en doel van het advies	5
3. Beleidscontext: Europa, Nederland en Vlaanderen	7
4. Gesignaleerde knelpunten	9
5. Adviezen voor de (samenwerkende) Nederlandse en Vlaamse overheden	11
Bijlage 1: Voorbeelden van digitale samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen	17
Bijlage 2: Gebruikte beleidsdocumenten	29
Bijlage 3: Colofon	31

1. Introductie

- o1 Digitalisering van erfgoed is een speerpunt van de Nederlandse Taalunie. De Taalunie wil, samen met de Commissie Cultureel Verdrag Vlaanderen-Nederland (CVN), de samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen intensiveren om zowel Europese als nationale ambities op het gebied van digitaal erfgoed te realiseren. Samenwerking leidt tot schaalvoordelen, waardoor in deze tijden van schaarste toch het nodige kan worden gerealiseerd. Afstemming van kennis en activiteiten brengt meer samenhang en voorkomt dubbel werk en overlap van voorzieningen. Bovendien versterkt de samenwerking de positie van de Nederlandse taal op internet.
- o2 In dit advies aan het Comité van Ministers van Nederland en Vlaanderen inventariseert de Raad voor Nederlandse Taal en Letteren knelpunten in het beheer, het behoud en de beschikbaarstelling van Nederlandstalig digitaal erfgoed en doet hij aanbevelingen voor verbeteringen. De focus ligt daarbij op beleid en organisatie.
- o3 De Raad heeft in de aanloop naar dit advies gesproken met diverse vertegenwoordigers van overheden, de erfgoedsector, de wetenschap en andere relevante sectoren in Vlaanderen en Nederland (zie bijlage 3). Deze gesprekken liggen aan de basis van de probleemanalyse van waaruit het advies vertrekt.
- o4 Het eerste hoofdstuk van dit advies gaat in op de reikwijdte en het doel. Daarna volgt een schets van de Europese, Nederlandse en Vlaamse beleidscontext. Hoofdstuk 4 bevat de beschrijving en analyse van de knelpunten die de Raad heeft signaleerd. In het laatste hoofdstuk geeft de Raad op hoofdlijnen adviezen voor toekomstig Nederlands-Vlaams beleid.

2. Reikwijdte en doel van het advies

Begripsbepaling

- o5 In dit advies staat het Nederlandstalig digitaal erfgoed centraal. Onder digitaal erfgoed wordt hier zowel *digital born* erfgoed verstaan, zoals digitale archieven, digitale mediaproducties en digitale kunstwerken, als digitale reproducties en presentaties van, toegangen op en informatie over erfgoed. Het gaat dan onder andere om digitale verzamelingen met volledige Nederlandstalige teksten (zoals tekstcorpora, digitale bibliotheken), domeingebonden portals die erfgoedbronnen ontsluiten (zoals oorlogsbronnen, archeologie, boekwetenschap, genealogie), geannoteerde vakbibliografieën (voor bijvoorbeeld filosofie, taal en letteren) en gestructureerde gegevensverzamelingen (waaronder wetenschappelijke datasets, liederenbanken en collectiedatabases van archieven, bibliotheken en musea).

Afbakening

- o6 Hoewel het accent ligt op Nederlandstalig erfgoed, is om een aantal redenen besloten het advies niet te beperken tot het tekstuele erfgoed. In de digitale omgeving is de taal een onmisbaar instrument, ook voor het erfgoed dat niet tekstueel is. Musea bijvoorbeeld bouwen omvangrijke informatiebestanden om hun collecties vindbaar en bruikbaar te maken. Terminologiebronnen zoals thesauri spelen hierbij een belangrijke rol. Ook bij de digitale ontsluiting van audiovisueel materiaal is de talige context essentieel. Ten slotte is het niet wenselijk dat beheer, behoud en beschikbaarstelling van tekstueel erfgoed geïsoleerd wordt uitgevoerd. Het digitale domein leent zich bij uitstek voor koppelingen tussen verschillende soorten informatiebronnen en tussen verschillende erfgoeddomeinen. De vorming van (Nederlands-Vlaamse) netwerken van erfgoedaanbieders biedt uitstekende kansen om juist de taal als object, als communicatie-instrument en als verbindingsmiddel tussen allerlei soorten erfgoed te benutten ten behoeve van onderwijs, onderzoek en cultureel burgerschap.

- 07 Erfgoedinstellingen verzamelen informatie, objecten en producten uit andere maatschappelijke domeinen, zoals de wetenschap, de overheid, de kunstsector, de uitgeverij en de industrie. Ook in die domeinen zijn er digitale ontwikkelingen gaande. Die beïnvloeden de wijze waarop de erfgoedsector collectioneert en zijn mede bepalend voor de mogelijkheden van digitale ontsluiting en vindbaarheid. Om deze keten(s) te respecteren zal het advies rekening houden met digitale ontwikkelingen in de belangrijkste aangrenzende domeinen.

Vertrekpunt

- 08 Het advies vertrekt vanuit de constatering dat de organisatie van beheer, behoud en beschikbaarstelling van Nederlandstalig digitaal erfgoed nog niet voldoende geregeld is. Dubbel werk, dubbele voorzieningen, dubbele uitgaven en gebrek aan uitwisselbaarheid van gegevens zijn daarvan de gevolgen. Zeker in deze tijden van krappe middelen is dat vanuit het oogpunt van doelmatigheid en doeltreffendheid zeer onwenselijk. Ook vanuit de optiek van de gebruikers is het nodig hierin verbetering te brengen. Zij hebben last van de versnippering van bronnen en toegangen daarop en zijn gebaat bij optimale overzichtelijkheid, beschikbaarheid en uitwisselbaarheid van digitale en gedigitaliseerde collecties.
- 09 Het advies gaat uit van gewenste functies en rollen in netwerkstructuren (zoals dataopslag, preservering, kennisbemiddeling, dienstenontwikkeling, standaardisatie) en niet vanuit de bestaande taakverdeling tussen instituties die al een rol vervullen in beheer, behoud en beschikbaarstelling van Nederlandstalig digitaal erfgoed.
- 10 Het advies is geen evaluatie van uitgevoerde digitaliseringsprojecten of van afzonderlijke informatiediensten. Het biedt een perspectief voor verdere beleidsontwikkeling, zowel binnen Vlaanderen en Nederland als in Europees perspectief en in relatie tot publiek-private samenwerking. Het is zaak de mogelijkheden van verdere 'vernetwerking' in de samenleving als geheel en in de erfgoedsector in het bijzonder te benutten ten behoeve van een grotere zichtbaarheid, bruikbaarheid en samenhang van het Nederlandstalige digitale erfgoed. De synergie tussen beide landen kan daarbij behulpzaam zijn en dient daarom bevorderd te worden.

Doel en doelgroepen

- 11 Het advies is primair bedoeld voor overheden. De erfgoed- en andere instellingen die werken aan beheer, behoud en beschikbaarstelling van digitaal erfgoed vormen de secundaire doelgroep. Het doel van het advies is om bij beide doelgroepen een kanteling van een analoge naar een digitale manier van denken te bewerkstelligen door:
- hun aandacht te verschuiven van het creëren van een digitaal aanbod naar het creëren van waarde met digitale dienstverlening en
  - hen te stimuleren meer oog te hebben voor allerlei nieuwe, intrinsiek digitale, mogelijkheden. Deze kunnen erfgoed nieuwe functies en betekenissen geven en de rol en positie van erfgoedinstellingen zelfs ingrijpend veranderen.

Dit betekent bijvoorbeeld dat de focus verschuift van het digitaliseren van fysieke collecties naar het stimuleren van nieuw onderzoek met open data of het aanbieden van informatie-op-maat op locatie met behulp van mobiele media.

- 12 De beoogde kanteling in het denken is noodzakelijk om te kunnen anticiperen op toekomstige digitale ontwikkelingen. Daarbij gaat het niet alleen om het grijpen van kansen in de uitvoering, maar ook om het tijdig creëren van de juiste randvoorwaarden daarvoor. Zo is het belangrijk om de verandering van verantwoordelijkheden die voortvloeien uit digitale ontwikkelingen beter en sneller te onderkennen en beleid en structuren daarop aan te passen.

3. Beleidscontext: Europa, Nederland en Vlaanderen

Europa

- 13 Met Horizon2020 heeft de Europese Commissie een visie uiteengezet op economische ontwikkeling in het komende decennium. De Digitale Agenda van de EU biedt de eerste uitwerking van deze visie en gaat meer specifiek in op de economische rol van digitale technologieën, inclusief het internet. ICT wordt gezien als een stuwende kracht. "The digital economy is growing at seven times the rate of the rest of the economy", stelt eurocommissaris Kroes vast ter introductie op haar digitale "to-do list" voor 2013 en 2014. Die groeipotentie moet ten volle worden benut. De Europese Commissie roept daarom onder andere op tot een versnelling van de digitalisering van erfgoed.
- 14 Vlaanderen en Nederland geven hier vooralsnog geen gehoor aan: zij hebben op nationaal niveau geen aparte stimuleringsmaatregelen (meer) voor basisdigitalisering. Samenwerking tussen beide landen zou een manier kunnen zijn om kosteneffectief invulling te kunnen geven aan de Europese agenda op dit punt. Daardoor zou de aanwezigheid en zichtbaarheid van het Nederlandstalig erfgoed in informatiediensten als Europeana in een hoger tempo verbeterd en uitgebreid kunnen worden. Ook zou betere samenwerking de vertegenwoordiging van de Lage Landen kunnen versterken bij de uitvoering van de Europese onderzoeksagenda en bij Europese wetsontwikkeling, bijvoorbeeld op het gebied van het auteursrecht. Nederlands-Vlaamse samenwerking is bovendien van belang om de positie van de Nederlandse taal in internationale digitale netwerken te verstevigen. Een gezamenlijke aanpak verbetert de aansluiting van digitaliseringsprojecten op de taaltechnologische voorzieningen waarin beide landen reeds fors hebben geïnvesteerd. Daarvan kunnen internationale onderzoeksgroepen veel profijt hebben.

Nederland en Vlaanderen

- 15 Het digitaliseringsbeleid van Nederland en Vlaanderen vertoont inhoudelijk, instrumenteel en qua planning en tempo de nodige verschillen. Overeenkomsten zijn er echter ook. Daar liggen kansen op succesvolle samenwerking.
- 16 In Nederland heeft de nationale overheid lang een proactieve, stimulerende aanpak gehanteerd, met grote investeringen in landelijke voorzieningen zoals Geheugen van Nederland, Metamorfoze, Beelden voor de Toekomst, Bibliotheek.nl en Digitaliseren met Beleid. Momenteel bezint de overheid zich op zijn rol als regisseur bij de doorontwikkeling van enkele van deze voorzieningen. De provinciale overheden stimuleren de totstandkoming van provinciale erfgoedportals waarin kleinere instellingen kunnen participeren. Samenwerking, kwaliteitszorg en kennisdeling is steeds vooral een kwestie van zelfregulering geweest.
- 17 De Vlaamse overheid is meer op afstand gebleven en voert vooral een faciliterend en omkaderend beleid. Vlaamse instellingen moeten digitalisering grotendeels op eigen kracht realiseren. Er zijn ook, zeker wat Vlaanderen betreft, grote verschillen tussen de subsectoren (archieven, bibliotheken, musea, media-instellingen) in de aanpak, de status en de beoogde doelen van de digitalisering. In het kader van de complementariteit tussen de bestuursniveaus in Vlaanderen spelen ook de lagere bestuursniveaus (provincies, steden en gemeenten) een belangrijke rol. Die stellen daarbij elk hun eigen prioriteiten.
- 18 In zowel Nederland als Vlaanderen is nieuw beleid voor digitaal erfgoed in voorbereiding. In Nederland zijn digitalisering en technologieontwikkeling onderdeel van de strategische agenda van het ministerie van OCW, ook als verbindend element tussen de eigen beleidsterreinen. Daarbij zijn content, connectiviteit en competenties sleutelbegrippen. Ten aanzien van digitaal erfgoed streeft OCW naar meer regievoering op de ontwikkelingen van zowel netwerken en infrastructuur als aanpassingen in aanpalend beleid (bijvoorbeeld auteursrecht). Binnen het directoraat-generaal Cultuur en Media wordt gekeken naar drie specifieke thema's: toegankelijkheid (ook in relatie tot Europeana en open data), duurzaam digitaal beheer en behoud van erfgoed en openbaarheid (dat laatste met name in relatie tot overheidsinformatie).

- 19 In Vlaanderen leggen het departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media, het Agentschap Kunsten en Erfgoed en het departement Economie, Wetenschap en Innovatie de nadruk op het bevorderen van e-cultuur en digitalisering, nieuwe vormen van ontsluiting en een duurzame digitale infrastructuur voor het beheer en het behoud van erfgoed. Daarbij is het streven de cultuur- en mediasector ertoe te bewegen om zelf meer te investeren in digitale ontwikkelingen.
- Vanuit de optiek van het wetenschapsbeleid staat vooral de bijdrage aan de *Digital Agenda for Europe* centraal, meer bepaald “action 3: Open up public data resources for re-use”. Dit sluit aan bij de opendatadoelstelling van de Vlaamse overheid. Dit wenst men te realiseren door middel van het ontsluiten van onderzoeksdata als open data, en die te combineren met andere informatie die op het web beschikbaar is.
- 20 Toegankelijkheid (ontsluiting, open data) en duurzaam beheer en behoud zijn dus in de komende jaren speerpunten van het digitaliserings- en erfgoedbeleid in zowel Nederland als Vlaanderen. Beide landen sturen ook aan op een nauwere samenwerking tussen cultuur, erfgoed en wetenschap, in het bijzonder in het kader van de creatieve industrie en de *e-humanities*. De rol van de nationale overheden spitst zich toe op regievoering; het veld zelf is aan zet. Geconcludeerd kan worden dat het beleid van beide landen genoeg overeenkomsten vertoont om constructief en effectief te kunnen samenwerken.

4. Gesignaleerde knelpunten

- 21 De Raad voor Nederlandse Taal en Letteren signaleert als kernprobleem, dat de organisatie van beheer, behoud en beschikbaarstelling van Nederlandstalig digitaal erfgoed zowel in Nederland als in Vlaanderen nog niet zodanig is geregeld dat het gebruik ervan in volle omvang, samenhang en functionaliteit mogelijk is. Dit doet afbreuk aan het maatschappelijk rendement van afzonderlijke en gezamenlijke investeringen, scoort slecht op efficiëntie en kan op termijn zelfs de positie van de Nederlandse taal in internationale netwerken aantasten. Terugkijkend op twintig jaar investeringen in digitaal erfgoed, signaleert de Raad als belangrijkste knelpunten:
- projectmatige aanpak staat op gespannen voet met structurele behoeften;
  - institutionele belangen overheersen;
  - waardecreatie is onvoldoende onderbouwd;
  - geschikte verdien- en businessmodellen zijn nog niet voorhanden.

Projectmatige aanpak staat op gespannen voet met structurele behoeften

22. Zowel gebruikers van digitaal erfgoed als beleidsmakers constateren dat digitale voorzieningen, informatiediensten en -producten versnipperd zijn. Dat is een rechtstreeks gevolg van de wijze waarop digitalisering in het afgelopen decennium beleidsmatig en financieel is ingericht. Daarbij is te weinig gestuurd op (structurele) samenwerking tussen instellingen, domeinen en landen. De projectmatige aanpak overheerste.
- 23 Dat is overigens niet alleen eigen aan het erfgoed. Hetzelfde is ook zichtbaar in andere ICT-ontwikkelingen in het publieke domein. Overheden geven er de voorkeur aan om digitalisering op projectbasis aan te pakken, bijvoorbeeld omdat het lastig is om toekomstige ontwikkelingen in te schatten of om voor langere tijd te voorzien in budgetten.
- 24 Financiers investeren wel in (onderzoeks)projecten, maar zelden in de verankering en bestendiging van de resultaten daarvan. Vaak is er sprake van ketenfinanciering: voorzieningen worden in elkaar opvolgende projecten in stand gehouden, meestal in combinatie met opeenvolgende onderzoeksopdrachten. De laatste schakel in de keten, de operationele implementatie, is bijna altijd de zwakste.
- 25 Projectmatige financiering hangt sterk samen met tijdelijke beleidsprioriteiten en staat ten dienste van tijdelijke doelstellingen. Dit zorgt voor een beperkt blikveld, niet alleen in tijd maar ook inhoudelijk. Bovensectorale en internationale samenwerking ondervindt daarvan hinder omdat een perspectief op langdurige rendementen ontbreekt.

- 26 Op Europees niveau zoekt men al naar een oplossing voor dit knelpunt door consortia te vormen voor een Europese onderzoeksinfrastructuur (European Research Infrastructure Consortia, ERIC's). Deze consortia gaan langdurige pan-Europese onderzoeksfaciliteiten opzetten en beheren. Het duurzaam beheren en toegankelijk houden van digitale informatie kan onderdeel uitmaken van een ERIC, als integraal onderdeel van het wetenschappelijke communicatieproces. Maar doordat de ERIC's door de afzonderlijke lidstaten en in de regel binnen bestaande budgetten gefinancierd worden, komt de afstemming tussen instellingen in de wetenschappelijke communicatieketen en instellingen die digitaal erfgoed beheren nog nauwelijks op gang. Betere afstemming zou het publieksbereik van deze voorzieningen aanzienlijk kunnen verbreden en zou bevorderlijk zijn voor de ontsluiting en integratie van incurante datacollecties. Mede door de wijze van organiseren en financieren wordt deze winst nog niet verzilverd.
- 27 De projectmatige aanpak in Nederland en Vlaanderen heeft veel met publiek geld gefinancierde voorzieningen opgeleverd (zie bijlage 1 voor voorbeelden). Deze voorzieningen, waaronder veel portalsites, verschillen in geografische en/of inhoudelijke reikwijdte. Het gebrek aan samenhang maakt het voor eindgebruikers moeilijk om te bepalen welke collecties, objecten of gegevens via welke wegen digitaal beschikbaar zijn. De gebruikers zijn niet gebaat bij een al te sterk projectmatig georiënteerde aanpak van digitalisering.
- 28 Concluderend stelt de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren dat een louter projectmatige aanpak niet meer volstaat. De Raad constateert dat er bij beleidsmakers een groeiend gevoel van urgentie aanwezig is ten aanzien van de impact van de digitale ontwikkelingen. Tegelijk constateert de Raad ook dat beleidsmakers moeite hebben om te accepteren, dat de geschetste ontwikkelingen niet eindig zijn en dat de transitie die ze veroorzaken zal blijven voortduren. Het verloop van de digitale revolutie leert dat zowel aanbod (techniek, infrastructuur, content) als vraag (behoeftes, gebruikersgedrag) in een staat van permanente verandering verkeren.

Institutionele belangen overheersen

- 29 Samenwerking en digitalisering gaan vaak hand in hand en dat is een goede zaak. Bij de start van projecten tonen deelnemende partijen steeds grote bereidheid tot samenwerking, openheid en delen. Gaandeweg beginnen veel instellingen toch zaken af te schermen of zich te isoleren. Eigenbelang kan hieraan debet zijn, evenals het ontbreken van visie, beleidskaders of mogelijkheden om resultaten duurzaam te borgen. De meeste financiers hebben geen procedure of mechanisme om de kwaliteit en de duurzaamheid van samenwerking te monitoren of bij te sturen, integendeel: vrijwel alle geldverstrekkers richten zich in hun afspraken en evaluaties op de prestaties van afzonderlijke instellingen. Daarmee werken zij in de hand dat gezamenlijke belangen ondergeschikt blijven aan institutionele belangen.
- 30 Het eerder genoemde probleem dat structureel beheer van projectmatig tot stand gekomen voorzieningen niet goed geregeld is, hangt hiermee nauw samen. Het eigenaarschap van in gezamenlijkheid opgezette voorzieningen is moeilijk bij afzonderlijke instellingen te beleggen. Die kunnen of willen meestal geen verantwoordelijkheid nemen voor gemeenschappelijke voorzieningen zonder dat daarvoor aanvullende, bij voorkeur structurele financiering beschikbaar is. Overheden en andere projectfinanciers krijgen daarom steeds vaker te maken met verzoeken voor vervolffinanciering van projectmatig tot stand gekomen gemeenschappelijke voorzieningen. Langlopende, instellingsoverstijgende financieringsmechanismen voor de gemeenschappelijke digitale infrastructuur voor erfgoed ontbreken nog vrijwel geheel. Dat impliceert een groot risico op desinvesteringen.
- 31 Hetzelfde probleem ligt ten grondslag aan het gebrek aan breed doorgevoerde standaardisatie. Omdat het beheer van gedeelde digitale voorzieningen geen kerntaak van erfgoedinstellingen is, kiezen veel instellingen liever voor overzichtelijkere maar op termijn inefficiëntere lokale digitale voorzieningen. Daardoor zien zij zich ook niet genooddaakt om standaarden toe te passen. Een van de gevolgen hiervan is het moeizame verloop van de implementatie van persistente identificatie van digitale bronnen, wat een basiseis is voor langdurige beschikbaarstelling van digitaal erfgoed, alsmede voor wetenschappelijk hergebruik.

- 32 De roep om open data neemt sterk toe, zowel vanuit de politiek als vanuit de wetenschap en de creatieve industrie. Weliswaar worden er, bijvoorbeeld via Europeana, impulsen gegeven om erfgoed als open data beschikbaar te stellen, maar een brede beweging op dit vlak blijft vooralsnog uit. Ook dat hangt samen met het overheersende institutionele belang. Dit is deels een kwestie van techniek: het informatiesysteem dat een instelling gebruikt, ondersteunt de publicatie van open data niet. Deels heeft het te maken met auteursrecht: het is niet aan instellingen om de licentievorm van de data die zij beheren te bepalen. Ook het beleid kan hier belemmerend werken: instellingen willen volledige controle houden over hun eigen data ten behoeve van kwaliteitsbewaking en omwille van de profilering, het verdienmodel en/of de afrekenbaarheid van de instelling. Ten slotte werkt het gebrek aan goede voorbeelden van (her)gebruikmodellen het vrijgeven van gegevens tegen.
- 33 Concluderend stelt de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren dat de ontwikkeling en versterking van een gedeelde digitale infrastructuur gehinderd wordt doordat institutionele belangen zwaarder wegen dan gedeelde belangen. Dat tast de effectiviteit van samenwerking aan, en dat terwijl samenwerking absoluut noodzakelijk is om doelmatig te kunnen werken aan de groeiende beschikbaarheid van kwalitatief hoogstaand, bruikbaar en uitwisselbaar digitaal Nederlandstalig erfgoed.

Waardecreatie is onvoldoende onderbouwd

- 34 De maatschappelijke en de cultuurhistorische waarde van erfgoed is weliswaar nauwelijks meetbaar, maar wordt in het huidige tijdsgewricht algemeen erkend en hoog geacht. De meerwaarde van erfgoed in digitale vorm is echter niet zonder meer duidelijk en kan momenteel bovendien kwalitatief noch kwantitatief overtuigend worden aangetoond. Instellingen creëren weliswaar een groeiend digitaal aanbod, maar of dat tegemoet komt aan behoeften, bijvoorbeeld van het onderwijs, is vaak onduidelijk. Enkele instellingen werken vanuit pragmatische overwegingen wel al vraaggericht: *scanning on demand* bijvoorbeeld wordt steeds vaker toegepast. Over het geheel genomen ontbreekt het echter aan goede methoden om de impact van het aanbod in kaart te brengen. En terwijl er nog maar weinig instrumenten zijn om de (economische) waarde van digitaal erfgoed te bepalen en te monitoren, hebben overheden hoge verwachtingen van de vermarkting van digitaal materiaal. Het is evident dat er een grote behoefte is aan een meer feitelijke onderbouwing van de (economische) waarde zodat instellingen en overheden betere investeringskeuzes kunnen maken.
- 35 Bij gebrek aan inzicht in de behoeften aan en de meerwaarde van digitaal erfgoed, beperken veel erfgoedinstellingen zich tot het omzetten van analoge concepten naar digitale vormen. Ook de beleidsmakers hebben nog onvoldoende oog voor het wezenlijk anders-zijn van digitale concepten en voor het toekomstgericht potentieel daarvan. Dat verhindert, samen met de overheersende institutionele belangen, de openstelling van data voor gebruik door derden. De aansluiting op de ICT-evolutie gaat daardoor langzamer dan men zou durven hopen, bijvoorbeeld op het terrein van participatie in (wetenschappelijke) *communities* of het georefereren van erfgoed met behulp van digitale kaarttechnologieën. Een belangrijke factor hierbij is de angst verkeerde investeringen te doen of foute keuzes te maken. Er is een behoefte aan meer geslaagde en navolgbare voorbeelden van nieuwe digitale dienstverlenings- en publieksconcepten.
- 36 In de private sector is al goed zichtbaar dat analoge concepten verdwijnen en dat digitalisering radicale, soms disruptieve, veranderingen kan veroorzaken in processen, ketens, diensten, en rollen. Dergelijke veranderingen staan erfgoedinstellingen ook te wachten. Rolveranderingen in de ketens waarin zij participeren, kunnen resulteren in waardeverlies of juist waardevermeerdering van hun eigen digitale producten. Met het toenemend belang van open data zullen deze veranderingen zich steeds sterker gaan manifesteren. Niet alleen de verhouding tot andere instellingen die informatie beheren of beschikbaar stellen zal veranderen, maar ook die tot de gebruikersgroepen (*communities*). Gebruikersgroepen treden zelf steeds meer op als producent, distributeur, collectionneur en beheerder.
- 37 De confrontatie van erfgoedinstellingen met *digital born* informatie en cultuuruitingen dwingt hen ertoe echt digitaal te gaan denken. Beheer en behoud van materiaal dat digitaal ontstaat laat zich niet in analoge kaders vangen. Vertrouwde begrippen, processen, procedures en rollen blijken hier niet langer te voldoen. Met name de archiefsector is zich hiervan zeer bewust, omdat daar de toestroom van *digital born* informatie groot en

groeïend is en overheden en archiefbeheerders dagelijks geconfronteerd worden met de vluchtigheid van dit erfgoed van de toekomst. De scheidslijn tussen wat al erfgoed is en wat het (wellicht) nog zal worden, vervaagt. De vraagstukken rondom waardering, selectie, collectievorming en taakverdeling ten aanzien van digital born informatie en cultuuruitingen dringen zich overal ter wereld op en vragen dan ook om gemeenschappelijke aandacht om het nieuwe digitale erfgoed voor de toekomst te kunnen behouden.

- 38 Concluderend stelt de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren dat beleidsmakers en erfgoedinstellingen in het algemeen nog een te beperkte, analoge benadering hanteren bij het ontwikkelen van digitale voorzieningen, diensten en producten. Meer inzicht in het gebruik en de meerwaarde van het digitale aanbod en de gebruikerswensen kan richting geven aan de keuzes die beleidsmakers en instellingen op dit gebied maken. Hetzelfde geldt voor *best practices* van nieuwe digitale dienstverlenings- en publieksconcepten. De transitie van analoog naar digitaal is een wereldwijd en continu proces dat diep ingrijpt in het wezen en het functioneren van instellingen. Het vraagt daarom om internationale samenwerking en gezamenlijke visievorming door zowel beleidsmakers als erfgoedinstellingen.

Geschikte verdien- en businessmodellen voor langetermijnbeheer zijn nog niet voorhanden

- 39 Terwijl overheden en erfgoedinstellingen steeds vaker geconfronteerd worden met financieringsvraagstukken ten aanzien van het langetermijnbeheer van gemeenschappelijke digitale voorzieningen, ontbreekt het hen aan business- en verdienmodellen die daarvoor geschikt zijn. Ook ontbreekt het aan publiek-private samenwerking op dit terrein. Private partners participeren tot dusver vooral als ontwikkelaar of als leverancier. Als zodanig zijn zij met name geïnteresseerd in onderzoek en ontwikkeling van digitale infrastructuren en in de (commerciële) exploitatie van eindgebruikersdiensten. Het komt zelden voor dat private partijen investeren in operationeel beheer van digitale voorzieningen voor erfgoed. Dit hangt ook samen met het feit dat beleidsmakers en erfgoedinstellingen dat operationeel beheer tot dusver nadrukkelijk zien als een publieke taak.
- 40 Dit axioma van het operationeel beheer als publieke taak komt langzaam maar zeker ter discussie door met name de ontwikkelingen in de informatiehuishouding van overheden. De overheidsinformatie van vandaag is deels het erfgoed van morgen. Dat erfgoed van morgen staat niet meer uitsluitend op servers van overheden, maar steeds vaker in de -privaat beheerde - *cloud*.
- 41 Zowel in Nederland als in Vlaanderen hebben archiefinstellingen, bibliotheken en beheerders van audiovisueel erfgoed in de afgelopen jaren een start gemaakt met professioneel en duurzaam beheer van digitale informatie in zogenoemde e-depots of digitale magazijnen. Deze zijn in eerste instantie bedoeld voor de eigen collecties. Van opname van digitale erfgoedcollecties van andere partijen (musea, wetenschap, media) is vooralsnog geen sprake, deels omdat ook daarvoor geen businessmodellen voorhanden zijn. Het is goed denkbaar dat de private sector, die ook doende is met de ontwikkeling van dergelijke voorzieningen, in deze markt stapt.
- 42 De Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren concludeert dat er nog nauwelijks structureel gefinancierde en geborgde instellingsoverstijgende voorzieningen bestaan voor het duurzaam beheren, behouden en beschikbaar stellen van erfgoed. Hier ligt een gezamenlijke opdracht aan overheden, erfgoedinstellingen, de mediasector, de wetenschap en private partijen.

5. Adviezen voor de (samenwerkende) Nederlandse en Vlaamse overheden

- 43 Het duurzaam beheer en de brede toegankelijkheid van Nederlandstalig digitaal erfgoed in Vlaams-Nederlands verband behoeft verbetering en versterking. Dat geldt met name voor de organisatie van de uitvoering. De (samenwerkende) Nederlandse en Vlaamse overheden kunnen en moeten daaraan een belangrijke bijdrage leveren door hun beleid te herzien, de juiste randvoorwaarden te (helpen) creëren en gericht middelen in te zetten.

Beleid herzien

- 44 De grootste verandering die gewenst is, is **een andere manier van denken** over de digitale ontwikkelingen. De voordelen van digitale samenwerking in het publieke domein in de zin van efficiëntie, inhoudelijke verrijking, gebruiksgemak en maatschappelijk en economisch rendement worden nog onvoldoende benut doordat nog steeds vanuit analoge denkkaders wordt geopereerd. Het is nodig nieuwe beleidskaders te ontwikkelen die uitgaan van en toepasbaar zijn op de digitale omgeving waarin erfgoedinstellingen zich bewegen.
- 45 De overheden doen er goed aan vanuit het digitale denkkader **een langetermijnvisie te ontwikkelen**, zodat ontwikkelingen beleidsmatig beter geduid kunnen worden en structurele verbindingen met vertrouwen gelegd kunnen worden. Nederland en Vlaanderen delen niet alleen een taal en veel van hun erfgoed. Zij hebben ook talrijke gedeelde belangen, zoals efficiëntie bij investeringen, het vergroten van de samenhang tussen verzamelingen digitaal erfgoed en het versterken van de beschikbaarheid van Nederlandstalig erfgoed in internationale digitale netwerken. Het ligt daarom voor de hand samen een visie te ontwikkelen of deze tenminste gedege af te stemmen. In hun beleid en in de communicatie met het erfgoedveld dienen de overheden steeds aandacht te vragen voor de mogelijke meerwaarde van Nederlands-Vlaamse samenwerking.
- 46 Het werkelijk denken vanuit de digitale wereld leidt onherroepelijk tot ingrijpende wijzigingen in organisatie en het functioneren van erfgoedinstellingen. Oude rollen vervallen of worden kleiner; nieuwe rollen wachten op invulling. Daarbij gaat het met name om het beleggen en financieren van **structurele verantwoordelijkheden** voor gedeelde infrastructuren en voorzieningen ten behoeve van beheer, behoud en beschikbaarstelling van Nederlandstalig digitaal erfgoed. Hierbij dienen zowel publieke als private partijen in ogenschouw genomen te worden. De (samenwerkende) Nederlandse en Vlaamse overheden zouden met name alert moeten zijn op de synergiemogelijkheden, verankering, koppeling en doorontwikkeling van samenwerkingsprojecten en gemeenschappelijke voorzieningen. Zij zouden de financieringsstructuur op de digitale rolverdeling moeten afstemmen.
- 47 De kern van de organisatiewijzigingen waar de erfgoedsector voor staat is in een woord samen te vatten: **samenwerking**. Een geïsoleerd opererende erfgoedinstelling kan in de wereld van vandaag nauwelijks een betekenisvolle functie vervullen. Niet alleen de digitale, maar ook de economische en beleidsmatige contexten dwingen om te zoeken naar schaalvergroten en kosteneffectieve oplossingen, tools en diensten. Het erfgoedbeleid in Nederland en Vlaanderen op dit punt is tweeledig. Enerzijds sturen de nationale overheden op convergentie, anderzijds leggen zij veel nadruk op zelfregulering en rekenen zij instellingen af op individuele prestaties. Ook de instellingen hebben een ambivalente houding ten opzichte van samenwerking. Zij voelen de noodzaak en zien de voordelen, maar vertonen ook een sterke drang tot behoud van eigenheid. Met het oog op de veelheid aan nationale, regionale en lokale overheidsdiensten die een rol spelen of claimen op dit vlak, is **centrale regie** vooral wenselijk of haalbaar ten behoeve van het beheer van (grensoverschrijdende) digitale infrastructuren, effectieve kennisdeling en de totstandkoming van een gemeenschappelijk kwaliteitskader voor digitalisering.
- 48 Zoals er op beleidsniveau behoefte is aan regie, is er in de uitvoering behoefte aan **coördinatie** door actoren in het veld om de gezamenlijkheid vorm te geven. Dit verdient nadere beleidsmatige aandacht, in het bijzonder met het oog op de positie van kleinere instellingen in de gezamenlijke digitale infrastructuur. Door gebrek aan kennis en middelen staan zij vaak nog op grote afstand van gezamenlijke digitale oplossingen die al beschikbaar of in voorbereiding zijn.
- 49 Beleidsmakers dienen zich te realiseren dat samenwerking in de digitale omgeving de vorm aanneemt van een **netwerkstructuur**, waarbij rollen en verantwoordelijkheden verdeeld zijn over diverse partijen, groot en klein. Centralisme is hier niet op zijn plaats. Digitaal erfgoed heeft een heteroog karakter. Zo vergt het beheer en behoud van digitaal audiovisueel erfgoed een andere aanpak dan dat van bijvoorbeeld digitale overheidsarchieven of digitale kunst. In Nederland en Vlaanderen zijn ruim 2000 erfgoedinstellingen actief die onderling grote verschillen vertonen. De meest realistische aanpak is dan het opzetten van netwerkverbanden van verwante instellingen, al dan niet georganiseerd rondom hubs, die hun digitale collectievorming, toegang, beheer en behoud onderling afstemmen en zoveel mogelijk gezamenlijk aanpakken.

- 50 Daarbij zou er meer beleidsmatige aandacht moeten zijn voor de **digitale duurzaamheid** van diensten en achterliggende infrastructuren. Overheden zouden met het oog daarop sterker moeten sturen op standaardisatie en de totstandkoming van voldoende en adequate voorzieningen voor het duurzaam beheren, behouden en beschikbaar stellen van digitaal erfgoed.
- 51 De impact van digitalisering van erfgoed blijft niet beperkt tot het erfgoeddomein. Er zijn vele **dwarsverbanden naar aangrenzende domeinen**, zoals wetenschap (met name de *e-humanities*), onderwijs, overheid en creatieve industrie. Betere en blijvende afstemming tussen beleidspartners uit deze domeinen is gewenst, zodat betere aansluiting mogelijk is op innovatieprogramma's op landelijk en Europees niveau. Waar nodig en mogelijk zou het beleid van de Nederlandse en Vlaamse overheden deze intersectorale afstemming in gezamenlijkheid moeten stimuleren en versterken.
- 52 De innovatieagenda's in Nederland en Vlaanderen worden sterk beïnvloed door de **Europese ontwikkelingen**. Dat geldt ook voor de innovatie in de erfgoedsector. Nederlands-Vlaamse samenwerking, bijvoorbeeld op het gebied van aggregatie, open data en businessmodellen, helpt beide landen om de doelen die Europa op dit gebied stelt te kunnen halen en de kansen die Europa biedt te verzilveren.
- 53 Ook **buiten Europa** bevindt zich een schat aan Nederlandstalig erfgoed. Er zijn al diverse digitaliseringsprojecten opgezet om erfgoed uit het koloniale tijdperk via internet te ontsluiten. Omdat Suriname geassocieerd lid is van de Taalunie, pleit de Raad voor Nederlandse Taal en Letteren ervoor de in Nederland en Vlaanderen aanwezige expertise op het gebied van digitale infrastructuren voor erfgoed ook aan te wenden in de samenwerking met Suriname.

Randvoorwaarden creëren

- 54 Diverse belanghebbenden hebben de ideale situatie als volgt geschetst: een gedeelde digitale infrastructuur met aan 'de voorkant' specifieke ingangen en zoekmogelijkheden voor specifieke doelgroepen en aan 'de achterkant' gemeenschappelijke stabiele voorzieningen voor langdurig beheer en flexibele beschikbaarstelling. Om zo'n **open architectuur** te bereiken moeten enkele randvoorwaarden worden vervuld. Nederlands-Vlaamse samenwerking kan daaraan een belangrijke bijdrage leveren.
- 55 Eindgebruikers zijn in de regel niet geïnteresseerd in institutionele collecties, maar in samenhangende gegevens. De digitalisering biedt meer mogelijkheden dan ooit om collecties met elkaar te combineren en dwars door collecties heen, hetzij geografisch, hetzij thematisch, persoonsgericht of temporeel, naar informatie te kunnen zoeken. Met het oog op optimaal gebruik en maatschappelijk rendement van erfgoed, zal de sector **brede en aansprekende gebruiksmogelijkheden** moeten creëren. Dat vergt meer inzicht in de behoeften en het zoekgedrag van gebruikers en in de (potentiële) bijdrage van digitaal erfgoed aan economische, sociaal-maatschappelijke en culturele ontwikkelingen. Wat is de samenhang in het aanbod? Wie heeft baat bij (grootschalige) digitale collecties? In welke mate houden beleid en uitvoering rekening met specifieke verwachtingen van bijvoorbeeld humaniora-wetenschappers of leerlingen in het middelbaar onderwijs? Om dergelijk inzicht te verkrijgen is breed georiënteerd **onderzoek** nodig, dat de belangen en krachten van afzonderlijke instellingen te boven gaat. Hier kan de samenwerking tussen Nederlandse en Vlaamse overheden goede diensten bewijzen.
- 56 De digitalisering stelt bestaande rollen en taakopvattingen ter discussie. Dat geldt niet alleen voor erfgoedinstellingen, maar ook voor hun publiek. Dat blijkt massaal bereid om mee te helpen met de ontsluiting van erfgoed. Instellingen kunnen dat met digitale middelen veel makkelijker faciliteren dan voorheen. Er zijn duidelijke signalen dat **crowdsourcing** een belangrijke bijdrage kan leveren aan de digitalisering en ontsluiting van erfgoed. Hoe het beste op deze ontwikkeling ingespeeld kan worden, dient zowel beleidsmatig als in de praktijk verder onderzocht en gestimuleerd te worden.
- 57 Nederlandse en Vlaamse overheden rekenen instellingen nog altijd vrijwel uitsluitend af op hun individuele prestaties, terwijl samenwerking de sleutel tot succes is als het gaat om digitalisering. Het is allereerst aan de overheden om daarin verandering te brengen. Zij dienen nieuwe prestatie-indicatoren te formuleren die

recht doen aan de inzet voor en de kwaliteit en resultaten van samenwerking. Vervolgens zouden instellingen hierover in de verantwoording aan hun bestuurders en hun financiers standaard moeten rapporteren.

- 58 Om samenwerking daadwerkelijk te laten renderen is echter meer nodig dan goede prestatie-indicatoren. De huidige financieringsstructuur van de erfgoedsector voorziet niet in mechanismen om langdurig beheer van gemeenschappelijke digitale voorzieningen te borgen. Het langetermijnrendement van de grote overheidsinvesteringen in digitaal erfgoed is daardoor geenszins gegarandeerd. Niet alleen de digitale, maar ook de **financiële duurzaamheid** van diensten en achterliggende infrastructuren is in het geding. Onderzoek naar nieuwe verdien- en businessmodellen is hard nodig.
- 59 Beleidsmakers werpen in dat verband de vraag op in hoeverre digitalisering van erfgoed en duurzame archivering van digitaal erfgoed nog als publieke taken gezien moeten worden. Het is zinvol ook hier nader onderzoek naar te doen, bijvoorbeeld om vast te stellen in hoeverre overheden eisen kunnen stellen aan en controle kunnen uitvoeren bij niet-overheidspartners. Nader (internationaal) onderzoek naar en ontwikkeling van **succesvolle business modellen in een publieke-private context** is gewenst. Hoe succesvol kan publiek-private samenwerking op het gebied van digitaal erfgoed voor de lange termijn zijn? Waar ligt het evenwicht tussen ondernemerschap en publieke opdracht? Waar liggen kansen voor een grotere betrokkenheid van private partners of investeerders?
- 60 **Interoperabiliteit en standaardisatie** vormen harde randvoorwaarden voor het welslagen van samenwerkingsprojecten in het digitale domein. Bovendien werkt standaardisatie in belangrijke mate kostenbesparend. Om ook in tijden van schaarste voldoende voortgang te kunnen boeken in het digitaliseren van erfgoed, moet maatwerk worden teruggedrongen en moet stevig worden gestuurd op standaardisatie en interoperabiliteit. Dat deze randvoorwaarden vooral internationaal vervuld dienen te worden, laat zich raden. Samen optrekken van Nederland en Vlaanderen is daarom zeker op dit terrein geboden.
- 61 De **juridische kaders**, in het bijzonder de wetgeving rond intellectuele eigendomsrechten en auteursrecht, lopen niet altijd parallel met de digitale ontwikkelingen en met consumentenverwachtingen in de samenleving. Dit maakt het ter beschikking stellen van digitaal erfgoed voor bijvoorbeeld educatieve en wetenschappelijke doeleinden soms moeilijk uitvoerbaar. De roep om het uitbreiden of versoepelen van de bestaande uitzonderingen voor educatief en wetenschappelijk gebruik is groot, vooral met het oog op het maximaal valoriseren van het 20e-eeuwse materiaal. In die zin worden de recent aangenomen *Richtlijn Verweerde Werken* en het 'Memorandum of Understanding' omtrent out-of-commerce werken door de Europese Commissie als belangrijke stappen voorwaarts beschouwd, omdat ze mogelijkheden creëren voor het toegang bieden tot erfgoedmateriaal, ook als de rechthebbenden niet kunnen worden gevonden. Overigens bieden deze instrumenten, die op nationaal niveau nog in wetgeving omgezet moeten worden, geen directe oplossing voor massadigitalisering. De Vlaamse (en voor België ook de federale) en Nederlandse overheden doen er goed aan om de beschikbaarstelling van digitaal erfgoed binnen de wettelijke kaders van het auteursrecht en de Europese richtlijnen te verbeteren. Ook nader overleg tussen overheden, belangenorganisaties en erfgoedinstellingen is nodig om standpunten en visies met betrekking tot Europese beleidsontwikkelingen op elkaar af te stemmen.
- 62 Zoals een open architectuur de mogelijkheden optimaliseert om dwars door (institutionele) collecties heen te zoeken, creëert de beschikbaarheid van **open data** optimale mogelijkheden voor hergebruik van erfgoeddata door de creatieve industrie, de wetenschap, de toeristische sector en iedereen met goede ideeën. De kennis over open data in de erfgoedsector is nog beperkt. Hetzelfde geldt voor het aantal in open formaat beschikbare datasets. Door in te zetten op publicaties en kennisdeling en het uitlichten van *best practices* kunnen de samenwerkende Nederlands-Vlaamse overheden de kennislacune helpen dichten.
- 63 Dat geldt overigens niet alleen voor open data. Alle waardevolle digitalisering vergt **specifieke kennis** die niet ruim voor handen is. Het is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van beleidsmakers en uitvoerenden om kennisontwikkeling en -deling vorm te geven en continu gaande te houden, bijvoorbeeld in geïnstitutionaliseerde onderwijsprogramma's, managementdevelopmentprogramma's, kenniscentra en in netwerkvormen als *communities of practise*.

- 64 Ten slotte is de menselijke factor zeer bepalend voor het succes van de continue transitie waar de erfgoedsector zich in bevindt. In de praktijk blijkt, dat de vernieuwing die instellingen zelf zoeken vaak wordt tegengehouden door de besturen van diezelfde instellingen. Kennisontwikkeling is daarom ook op dit niveau van groot belang. **Structurele inbedding van vernieuwing in beleid en bestuur** dient aangemoedigd te worden.

Middelen inzetten

- 65 De Europese Commissie roept op tot een **versnelling van digitalisering** van erfgoed. In Nederland zijn de middelen voor basisdigitalisering echter afgebouwd. In Vlaanderen zijn ze altijd al beperkt geweest, omdat er geen overkoepelende digitaliseringsprogramma's werden gefinancierd. Daardoor is het risico aanwezig dat er in plaats van de beoogde versnelling juist een vertraging optreedt ten opzichte van de afgelopen jaren. Door de strategische inzet van middelen op gezamenlijke doelstellingen, kunnen Nederland en Vlaanderen ook bij de vorming en groei van digitale collecties samen meer bereiken dan alleen. De Taalunie roept de overheden op in gezamenlijkheid de mogelijkheden te onderzoeken tot versnelling van de digitalisering van erfgoed en tot versterking van de samenhang van wat reeds gedigitaliseerd is.
- 66 Speciale aandacht zou daarbij moeten uitgaan naar de groeiende hoeveelheid **born digital** Nederlandstalige culturele en wetenschappelijke informatie. Hiervoor hebben erfgoedinstellingen nog geen uitontwikkelde selectie- en beheerkaders voorhanden. De kwetsbaarheid van deze belangrijke informatiebronnen is groot, evenals het risico op waardeverlies. Omwille van het behoud van dit toekomstige erfgoed dienen erfgoedinstellingen niet alleen te investeren in historische, maar evenzeer in actuele digitale content. De (samenwerkende) Nederlands-Vlaamse overheden zouden hen daarin moeten stimuleren.

Bijlage 1: Voorbeelden van digitale samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen

1. Nederlands-Vlaamse samenwerking in Europese context

CLARIN-ERIC

Ten behoeve van de wetenschap werkt Europa sinds 2009 toe naar Consortia voor een Europese onderzoeksinfrastructuur (European Research Infrastructure Consortia, ERIC's), die langdurige pan-Europese onderzoeksfaciliteiten opzetten en beheren. CLARIN staat voor de Common Language Resources and Technology Infrastructure. De CLARIN-ERIC is een internationaal digitaal infrastructuurnetwerk dat onderzoekers in de humane en sociale wetenschappen wil ondersteunen in hun onderzoek (e-humanities) door genetwerkte talige bronnen en hulpmiddelen (software tools) ter beschikking te stellen. Nederland is de voortrekker en coördinator van dit netwerk. Vlaanderen participeert via de Taalunie vanwege de gemeenschappelijke belangen in de TST-Centrale, de Nederlands-Vlaamse centrale voor opslag, onderhoud en distributie van digitale Nederlandstalige taalmaterialen. Hierin worden o.a. de resultaten beheerd en gedistribueerd van STEVIN, het Nederlandse taal- en spraaktechnologieprogramma.

www.clarin.eu

DARIAH

In het project Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities (DARIAH) wordt een 'digitale werkbank' voor alfawetenschappers in Europa gerealiseerd. Onderzoekers kunnen bij DARIAH terecht voor het vinden van data en tools, het archiveren van hun data, kennisuitwisseling en advies op het gebied van metadata en digitalisering. Zowel Nederland (Data Archiving and Networked Services, DANS) als Vlaanderen (Universiteit van Gent) onderhouden nodes binnen het DARIAH-netwerk.

www.dariah.eu

ENUMERATE

De hoofddoelstelling van ENUMERATE is het creëren van een methodologie en een basisvoorziening voor statistische gegevens over digitalisering, behoud van digitaal materiaal en online toegang tot cultureel erfgoed in Europa. Nederland (Digitaal Erfgoed Nederland, DEN) en Vlaanderen (FARO Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed) werken in dit project nauw samen aan de ontwikkeling van de methodologie. Daarnaast leveren honderden erfgoedinstellingen uit beide landen statistische gegevens aan over het digitaal erfgoed dat zij beheren.

www.enumerate.eu

EUROPEANA

Europeana brengt de gedigitaliseerde inhoud van Europese bibliotheken, galleries, musea, archieven en audiovisuele collecties online samen. De digitale bibliotheek biedt inmiddels toegang tot meer dan 22 miljoen boeken, films, schilderijen, museale objecten en archiefdocumenten van 2200 verschillende aanbieders uit alle lidstaten van de Europese Unie. De interface is beschikbaar in 29 Europese talen. Europeana wordt voornamelijk gefinancierd door de Europese Commissie. Al vanaf de start van Europeana zijn Nederlandse en Vlaamse erfgoedinstellingen en kennispartijen erbij betrokken. Dankzij Europeana ontmoeten zij elkaar diverse malen per jaar in de Annual General Meeting en bijeenkomsten van de Task Forces die Europeana heeft ingesteld.

www.europeana.eu

EUROPEANA-GERELATEERDE PROJECTEN

De Europese Commissie financiert diverse andere projecten die worden uitgevoerd om Europeana te ondersteunen bij de verdere ontwikkeling, zowel inhoudelijk als technisch. Er zijn diverse projecten waarin Nederland en Vlaanderen samenwerken, zoals Archives Portal Europe network of excellence (APEX), CARARE (voor archeologisch en architectonisch erfgoed), Digitising contemporary art, EU-Screen (audiovisueel erfgoed), The European Library, Europeana Fashion, Europeana Inside, Europeana Local et cetera. Voor alle aan Europeana gelieerde projecten zie

www.pro.europeana.eu/web/guest/projects

MEMBER STATES EXPERT GROUP

De Member States Expert Group (MSEG) is een door de Europese Commissie geïnitieerd intergouvernementeel overleg van beleidsambtenaren en experts op het gebied van digitaal erfgoed uit alle lidstaten van de EU. De MSEG draagt o.a. zorg voor de tweejaarlijkse rapportages aan de Commissie over het beleid voor digitaal erfgoed en digitale duurzaamheid. Zowel het Nederlandse ministerie van OCW als het Vlaamse ministerie van CJSM zijn hierin vertegenwoordigd.

www.ec.europa.eu/information_society/activities/digital_libraries/other_groups/mseg

2. Directe Nederlands-Vlaamse samenwerking

AAT-NED

De Art & Architecture Thesaurus (AAT) is een wereldwijd toegepast ontsluitingsmiddel voor het toegankelijk maken van architectuur-, kunst- en cultuurhistorische collecties. De Nederlandstalige AAT is een vertaling en bewerking van de Amerikaanse AAT van het Getty Research Institute. Bureau AAT is een onderdeel van het Nederlandse Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD). Er bestaat al sinds jaren een samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland rond deze thesaurus. Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel is licentiehouder voor Vlaanderen-België. Periodiek overleg vindt plaats binnen de AAT-klankbordgroep met daarin een afvaardiging uit het Nederlandse en Vlaamse werkveld.

www.aat-ned.nl

ALGEMEEN LETTERKUNDIG LEXICON

Twee bestaande papieren letterkundige lexica zijn samengevoegd tot een digitaal Algemeen Letterkundig Lexicon dat beschikbaar is via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL). De Taalunie verleende steun aan de ontwikkeling ervan.

www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01

DE BASIS & CEST

Stichting Digitaal Erfgoed Nederland (DEN) heeft in 2007 DE BASIS ontwikkeld, een set minimale kwaliteitseisen voor digitaal erfgoed. In Vlaanderen heeft het Expertisecentrum Digitaal Cultureel Erfgoed PACKED de Cultureel ErfgoedStandaarden Toolbox (CEST) opgezet. Beide instrumenten zijn bedoeld om het gebruik van ICT-standaarden voor digitale erfgoedcollecties te bevorderen. DEN en PACKED hebben een formele samenwerkingsovereenkomst getekend om gezamenlijk op te trekken bij de verdere uitwerking van deze instrumenten.

www.den.nl/debasis

www.projectcest.be

BIBLIOTHEEK.NL EN BIBNET

Bibliotheek.NL en het Vlaamse BIBNET stemmen onderling inzichten, aanpak en strategieën af en werken op meer concreet niveau samen op onderwerpen als systeemarchitectuur, data en informatiearchitectuur, presentatie aan het publiek en onderhandelingen met leveranciers zoals uitgevers en NBD Biblion. BIBNET werkt ook samen met de Centrale Discotheek Rotterdam en het wereldwijde samenwerkingsverband van bibliotheken OCLC.

www.bibliotheek.nl

www.bibnet.be

BOEKENZOEKER

Stichting Lezen Nederland, Stichting Lezen Vlaanderen en de Nederlandse Taalunie ontwikkelden samen een leesadvieswebsite voor kinderen en jongeren in de leeftijd van 8-18 jaar uit Nederland en Vlaanderen: www.boekenzoeker.org. De gebruikers kunnen op verschillende manieren leesadvies krijgen: door te zoeken op thema, door te zoeken in categorieën, maar ook door gericht persoonlijk leesadvies op basis van eerdere leeservaringen. De Boekenzoeker wordt geïntegreerd in bibliotheeksystemen van Nederland en Vlaanderen.
www.boekenzoeker.org

CATCHPLUS / SCRATCH4ALL

Het Nederlandse project CATCHPlus bouwt voort op het lopende NWO-onderzoeksprogramma Continuous Access To Cultural Heritage (CATCH). In CATCHPlus worden de prototypes en demo's uit acht deelprojecten van CATCH uitgewerkt tot software die erfgoedinstellingen kunnen inzetten in hun digitale dienstverlening. In het deelproject SCRATCH4ALL wordt software ontwikkeld die het mogelijk maakt om grote hoeveelheden handgeschreven documenten te doorzoeken. De aan de Rijksuniversiteit Groningen ontwikkelde software Monk werkt op basis van patroonherkenning om handgeschreven woorden te herkennen. Het Stadsarchief Leuven is partner in het SCRATCH4aALL project.
www.catchplus.nl/projecten/deelprojecten/scratch4all

DBNL

De Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) biedt literaire werken en werken van algemeen cultureel belang (waaronder ook tijdschriften) integraal online aan. De bestanden hebben een hoge tekstkwaliteit. Er wordt gestreefd naar foutloze weergave van de teksten. Daarnaast bevat de site foto's, secundaire informatie en audiobestanden. DBNL is opgezet als een bibliotheek voor de Nederlandstalige letteren voor het hele taalgebied. Vanaf 2002 ontving de DBNL een basissubsidie van de Taalunie. Op dit moment wordt de bibliotheek in overleg met de Nederlandse en Vlaamse partners omgevormd tot een in meerdere omgevingen bruikbare database.
www.dbnl.org

EPICS

E-learning Platform In the Cultural heritage Sector (EPICS) is een ICON onderzoeksproject van het Belgische iMinds (voorheen IBBT). ICON staat voor interdisciplinair coöperatief onderzoeksproject. EPICS heeft als doel de ontwikkeling van een e-learning platform voor digitaal erfgoed in Vlaanderen. Er werd een demonstratieplatform gemaakt waarop leerkrachten digitale lessen en taken kunnen maken én onder hun leerlingen verspreiden langs verschillende wegen (website, digitaal schoolbord, mobiel toestel). De projectpartners hopen om het EPICS-platform te kunnen valoriseren tot een generiek platform voor het onderwijs en de erfgoedsector. Vanuit Nederland participeerde DEN in dit project.
www.ibbtepics.wordpress.com

AFSTEMMING AUTEURSRECHT

In 2010 werd de Gebruikersgroep cultureel erfgoed en auteursrecht in Vlaanderen opgericht om te werken aan de vraagstukken rond de toepassing van het auteursrecht in een cultureel-erfgoedcontext. De groep wil de expertise van de leden versterken en organiseert activiteiten die ook open staan voor externen. Diverse Vlaamse organisaties uit cultuur, erfgoed, onderwijs en wetenschap hebben beslist om binnen het Samenwerkingsverband Auteursrecht en Samenleving (SA&S) de handen in elkaar te slaan op het vlak van het auteursrecht. Samen willen ze de positie versterken van instellingen die opkomen voor de gebruiker en voor het publieke domein als het gaat over auteursrechten. In Nederland is de Werkgroep Auteursrecht en Cultureel Erfgoed actief. Recent is afgesproken dat de groepen nauwer gaan samenwerken met het oog op afstemming van toekomstige activiteiten.
www.faronet.be/dossier/de-gebruikersgroep-cultureel-erfgoed-en-auteursrecht-o
www.auteursrechtensamenleving.be
www.den.nl/thema/88/Auteursrechten

INL

Het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) is een Nederlands-Vlaams wetenschappelijk instituut dat in 1967 is opgericht met als doelstelling om met behulp van de modernste technieken de totale Nederlandse woordenschat uit alle eeuwen in kaart te brengen. Het INL legt taalkundig verrijkte tekstverzamelingen uit alle periodes van het Nederlands aan. Medewerkers van het INL verzamelen en bestuderen Nederlandse woorden (lexicologie) en schrijven woordenboeken (lexicografie). Ook worden digitale taalmaterialen beheerd, onderhouden en beschikbaar gesteld.
www.inl.nl

META4BOOKS

Meta4Books is het metadatacentrum voor het Nederlandstalige boekenvak. De titeldatabase Meta4Books wordt door het Nederlandse Centraal Boekhuis en het Vlaamse Boek.be gezamenlijk beheerd en ontwikkeld. Ook de Nederlandse Koninklijke Bibliotheek en het Vlaamse Bibnet zijn hierbij betrokken.
www.meta4books.be

MIJNADRES

Via MijnAdres stellen Nederlandse en Vlaamse archiefdiensten informatie beschikbaar over de bouwdoosiers die zij beheren. MijnAdres is een initiatief van de archiefdiensten van Amersfoort (Eemland), Antwerpen, Land van Heusden en Altena, Mechelen en Rotterdam.
www.mijnadres.org

NEDERLAB

Nederlab is een o.a. door het Nederlandse NWO gefinancierd project om een online omgeving te creëren waarmee onderzoekers en studenten alle gedigitaliseerde Nederlandstalige teksten van ca. 800 tot heden kunnen doorzoeken en analyseren met tekstanalysesoftware. Nederlab biedt daarmee een laboratorium voor onderzoek naar de veranderingspatronen in de Nederlandse taal en cultuur. Er is een internationale adviesraad met diverse Vlaamse vertegenwoordigers.
www.nederlab.nl

NEDERLANDS-VLAAMSE WERKGROEP DIGITALE BIBLIOTHEEK

Op 15 mei 2012 heeft het Comité van Ministers van de Taalunie het volgende besluit genomen: "Het Comité van Ministers is van mening dat bij de ontwikkeling van digitale bibliotheken in Nederland en Vlaanderen het taalgebiedbrede perspectief, samenwerking met de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) en aansluiting op Europeana belangrijke aandachtspunten vormen. De gezamenlijke ontwikkeling en ontsluiting van Nederlandstalig digitaal aanbod en het gezamenlijk verwerven van licenties, kunnen inhoudelijke meerwaarde en financieel voordeel bieden. Uiteraard dient er bij de grensoverschrijdende samenwerking rekening te worden gehouden met eigen wettelijke kaders en met verschillen in structuur, budget en tempo van ontwikkelingen. Het Comité van Ministers stelt een kleine Nederlands-Vlaamse werkgroep in met vertegenwoordigers van het Algemeen Secretariaat en van de betrokken Nederlandse en Vlaamse administraties om te verkennen op welke wijze Nederland en Vlaanderen hun inspanningen voor de ontwikkeling van een (landelijke) digitale bibliotheek op elkaar kunnen afstemmen."

www.taalunie.org/organisatie/comite-van-ministers/besluiten/76ste-vergadering-schriftelijke-en-telefonische-afhandeling

ONIX WERKGROEP

"ONIX for Books Product Information Message" is een internationaal standaardschema dat uitgevers kunnen gebruiken om informatie over hun boeken automatisch te verspreiden onder distributeurs, collega-uitgevers, boekhandels en andere partijen die betrokken zijn bij de verkoop van boeken. De ONIX standaard is ontwikkeld en wordt onderhouden door EDItEUR in samenwerking met Book Industry Communication (UK) en de Book Industry Study Group (USA). De Onix werkgroep werd opgericht om de internationale standaard Onix toe te passen op de uitwisseling van titelinformatie tussen alle mogelijke partijen in het boekenvak in Vlaanderen en Nederland. Het Nederlandse Centraal Boekhuis en het Vlaamse Meta4Books (voorheen Boekenbank) vervullen gezamenlijk het voorzitterschap van de Onix-werkgroep.
www.portal.boekhuis.nl/xmlpages/page/onix

OPENCULTUURDATA

Open Cultuur Data, gestart in september 2011, is een netwerk van cultuurprofessionals, ontwikkelaars, designers, auteursrechtsspecialisten en opendatadeskundigen, dat culturele data open maakt en de ontwikkeling van waardevolle culturele toepassingen stimuleert. Hierdoor wordt cultuur op innovatieve wijze voor een breder publiek toegankelijk gemaakt. Er is een Nederlands en een Vlaams platform OpenCultuurData, die goed samenwerken.

www.opencultuurdata.nl

www.opencultuurdata.be

SHORT-TITLE CATALOGUS NEDERLAND EN SHORT-TITLE CATALOGUS VLAANDEREN

De Short-Title Catalogus Nederland (STCN) was een van de vroegste bibliotheekautomatiseringsprojecten in Nederland. De STCN geeft een overzicht van alle boeken die tot en met het jaar 1800 in Nederland zijn gedrukt, of die daarbuiten in de Nederlandse taal verschenen zijn. Sinds het jaar 2000 wordt ook gewerkt aan de Short-Title Catalogus Vlaanderen (STCV), een online databank met uitgebreide bibliografische beschrijvingen van drukken die van de pers kwamen in Vlaanderen in de zeventiende en achttiende eeuw. De aanpak van de STCV is gebaseerd op de STCN.

www.stcn.nl

www.stcv.be

SPECTRUM-N

Spectrum is een door het Britse CollectionsTrust beheerde standaard voor het professionaliseren van de museale bedrijfsvoering. Alle handelingen rondom museumstukken, van verwerving tot en met expositie, zijn vervat in 21 procedures. In het Verenigd Koninkrijk zijn musea verplicht zich aan een aantal SPECTRUM-procedures te houden als zij in aanmerking willen komen voor museumregistratie (accreditatie). De Nederlandse stichting Landelijk Contact van Museumconsulenten (LCM) en de Culturele Biografie Vlaanderen vzw (ondertussen FARO) hebben samen gezorgd voor een integrale Nederlandse vertaling van SPECTRUM die digitaal zo is opgemaakt dat synchronisatie met de Engelse versie eenvoudig is. De Nederlandstalige versie van SPECTRUM wordt gratis ter beschikking gesteld aan de Nederlandse en Vlaamse museumwereld.

www.cultureelerfgoed.nl/Spectrum-N

STEVIN

De Nederlandse en Vlaamse overheden financierden gezamenlijk het stimuleringsprogramma STEVIN (Spraken Taaltechnologische Essentiële Voorzieningen In het Nederlands). Een groot aantal universiteiten in Nederland en Vlaanderen, in veel gevallen in samenwerking met gespecialiseerde bedrijven, ontvingen via STEVIN grensoverschrijdende subsidies om de nodige digitale taalmaterialen voor het Nederlands te ontwikkelen.

www.taalunieversum.org/archief/taal/technologie/stevin

TST-CENTRALE

De TST-Centrale is het door de Taalunie gefinancierde e-depot dat instaat voor de opslag, onderhoud, en distributie van taalmaterialen die (voornamelijk) gezamenlijk gefinancierd werden door Vlaanderen en Nederland.

www.tst-centrale.org

3. Selectie van grote digitaal-erfgoedprojecten per land

A. Nederland

Hieronder volgt een selectie van grote samenwerkingsprojecten op het gebied van digitaal erfgoed die in de afgelopen jaren in Nederland zijn uitgevoerd. Informatie over deze en nog veel meer innovatieve erfgoedprojecten kan bekeken worden in de projectenbank van Stichting Digitaal Erfgoed Nederland: www.den.nl/projecten.

BEELDEN VOOR DE TOEKOMST

Beelden voor de toekomst is het grootste project in Nederland op het gebied van digitaal erfgoed. EYE Film Instituut Nederland, Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Nationaal Archief en Stichting Nederland Kennisland werken in dit project samen om een belangrijk deel van het audiovisueel erfgoed van Nederland door conservering en digitalisering veilig te stellen. Het gedigitaliseerde materiaal komt zo breed mogelijk beschikbaar voor onderwijs en het publiek.

www.beeldenvoordetoekomst.nl

DIGITALISEREN MET BELEID

Digitaliseren met Beleid was een subsideregeling van het ministerie van OCW ter ondersteuning van de digitale ontsluiting van Nederlands cultureel erfgoed. Sinds 2006 hebben bijna tweehonderd instellingen van Digitaliseren met Beleid gebruik gemaakt om informatiebeleidsplannen en digitaliseringsplannen voor hun instellingen op te stellen. In 2012 heeft DEN een symposium georganiseerd om de belangrijkste resultaten te tonen.

www.wetten.overheid.nl/BWBR0019643/geldigheidsdatum_05-01-2010

DIGITALE COLLECTIE NL

De nationale aggregator verschaft een standaard voor de aansluiting van digitale erfgoedcollecties op (inter)nationale diensten en voorzieningen. Het project zorgt ervoor dat de verspreide digitale collecties op één punt samenkomen, en vervolgens weer gebruikt kunnen worden in diverse toepassingen, door erfgoedinstellingen en Europeana, maar ook door andere (her)gebruikers. Zo kunnen de metadata de basis vormen voor innovatieve toepassingen binnen virtuele tentoonstellingen, wetenschappelijk onderzoek, digitale leermiddelen en toeristische applicaties.

www.digitalecollectie.nl

DIMCON

DIMCON staat voor de Digitale Museale Collectie Nederland en dient als aggregator voor de Digitale Collectie NL. DIMCON wordt beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bouwt voort op de zoekfunctie van de Collectiewijzer/Cultuurwijzer.

www.dimcon.nl

ERFGOED & LOCATIE

De hoofddoelstelling van dit project is het ontwikkelen van een nationale digitale strategie voor het vergroten en verbreden van de groep gebruikers die profiteert van digitale erfgoedcollecties met locatieve gegevens. Erfgoed & Locatie ontwikkelt verschillende concepten: voor een locatiegebaseerde infrastructuur, een semantische tussenlaag en voor mogelijke gebruikerstoepassingen. Deze concepten worden mede op basis van businessmodellen en prototypes getest en zullen zoveel mogelijk aansluiten op bestaande en toekomstige standaarden en ontwikkelingen.

www.erfgoedenlocatie.nl

GEHEUGEN VAN NEDERLAND

Het Geheugen van Nederland is een online beeldbank met collecties van musea, archieven en bibliotheken. De beeldbank geeft toegang tot het gedigitaliseerde erfgoed van meer dan honderd instellingen en biedt beeldmateriaal van onder meer foto's, sculpturen, schilderijen, bronzen beelden, keramiek, moderne kunst, tekeningen, postzegels, affiches en krantenknipsels.

www.geheugenvannederland.nl

KENNISBANK VAN DIGITAAL ERFGOED NEDERLAND

De Kennisbank van Digitaal Erfgoed Nederland (DEN) brengt zo veel mogelijk theoretische en praktische kennis over goed digitaliseren van cultureel erfgoed tsamen. De kennisbank van DEN bestaat o.a. uit kennisdossiers en overzichten met standaarden & richtlijnen, voorbeeldprojecten en innovatieve instellingen. De kennisbank van DEN is ingedeeld volgens de Kwaliteitscyclus Digitalisering. Deze kwaliteitscyclus bestaat uit vier stappen: Informatiebeleid, Plannen maken, Digitalisering en Evaluatie.

www.den.nl

HISTORISCHE KRANTEN

De Koninklijke Bibliotheek heeft in het kader van het project Databank Digitale Dagbladen op grote schaal Nederlandse (nationale, regionale, lokale en koloniale) dagbladen gedigitaliseerd. De digitale kranten zijn gratis beschikbaar op internet. Het gaat in totaal om acht miljoen pagina's, vanaf de eerste krant uit 1618 tot aan kranten uit de twintigste eeuw.

www.kranten.kb.nl

MARITIEM DIGITAAL

Maritiem Digitaal is de gezamenlijke database van een aantal maritieme musea, waarin gegevens kunnen worden opgezocht over voorwerpen en literatuur die zich in deze musea bevinden.

<http://www.maritiemdigitaal.nl/>

METAMORFOZE

Metamorfoze is het nationale subsidieprogramma voor het behoud van papieren erfgoed: collecties van archieven, bibliotheken en andere bewaarinstellingen. Het doel van het programma is het conserveren van papieren erfgoed dat door versneld autonoom verval wordt bedreigd. Metamorfoze concentreert zich op materiaal van Nederlandse origine dat van nationaal belang is. Voor Metamorfoze is digitalisering (preservation imaging) een conserveringsmethode. Van het origineel wordt een digitale kopie gemaakt. Omdat de papieren originelen dan niet meer geraadpleegd hoeven te worden, zijn deze beter beschermd tegen verder verval.

www.metamorfoze.nl

NATIONALE COALITIE DIGITALE DUURZAAMHEID

De Nationale Coalitie Digitale Duurzaamheid is in 2008 opgericht om een infrastructuur te (doen) realiseren voor duurzame toegankelijkheid van digitale objecten die in het publieke domein beheerd en ontsloten worden. Onder 'infrastructuur' verstaat de NCDD een landelijk dekkend netwerk van voorzieningen: afspraken over collectievorming, opslagfaciliteiten, software, hardware, kennis over preservatie, opleidingen, menskracht, kwaliteitsbeheer en financiering. Onder de paraplu van de NCDD functioneren ook een ArchiefCoalitie Digitale Duurzaamheid en een Culturele Coalitie Digitale Duurzaamheid.

www.ncdd.nl

www.nationaalarchief.nl/trefwoord/archiefcoalitie-digitale-duurzaamheid

www.den.nl/artikel/bericht/2164

NEDERLANDSE LIEDERENBANK

In de Nederlandse Liederensbank zijn meer dan 150.000 Nederlandse liederen ontsloten, van de Middeleeuwen tot de twintigste eeuw. Het gaat om liefdesliederen, spotliederen, geuzenliederen, psalmen en andere religieuze liederen, volksliederen, kinderliederen, sinterklaas- en kerstliedjes en nog veel meer. Van elk lied is de bron aangegeven waar de tekst en eventueel de melodie is te vinden. In een aantal gevallen kan direct worden doorgelinkt naar de gehele tekst van het lied of naar de melodie of een geluidsopname.

www.liederensbank.nl

NETWERK OORLOGSBRONNEN

Het Netwerk Oorlogsbronnen heeft als doel het gebruik van Tweede Wereldoorlog-collecties in Nederland te stimuleren. Door één digitale zoekingang tot alle relevante collecties te ontwikkelen, biedt het Netwerk een overzichtelijke en eenvoudige toegang aan professionele onderzoekers en het brede publiek. Het Netwerk Oorlogsbronnen verbindt niet alleen collecties, maar ook collectiebeherende organisaties en personen. Door het organiseren van jaarlijkse Netwerkdagen biedt het Netwerk een platform voor het uitwisselen van kennis en ervaring.

www.oorlogsbronnen.nl

RELIWIKI

Reliwiki is in 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, gelanceerd om grotere bekendheid te geven aan het rijke bezit aan kerken, kloosters, moskeeën, synagogen en tempels. Basis van Reliwiki was de Inventarisatie Kerkelijke Gebouwen in Nederland, bijgehouden door een grote groep van informanten ('Kerkenverzamelaars') die meehelpen om Reliwiki te laten groeien.

www.reliwiki.nl

STATEN-GENERAAL DIGITAAL

Doel van het project Staten-Generaal Digitaal is om de complete set Handelingen uit de periode 1814-1995 door microverfilming te behouden voor het nageslacht en door digitalisering voor iedereen gratis toegankelijk te maken op internet. De toegankelijkheid van de Handelingen wordt extra vergroot door het toevoegen van metadata en het toepassen van tekstherkenning.

www.statengeneraaldigitaal.nl

VELEHANDEN

Vele handen is een in 2010 gestart initiatief van het Stadsarchief Amsterdam om het publiek mee te laten werken aan de ontsluiting van gedigitaliseerd archiefmateriaal (crowdsourcing). Het platform is ook door andere instellingen te gebruiken. Honderden vrijwilligers leveren inmiddels een grote bijdrage aan het indexeren van materiaal van circa twintig instellingen.

www.velehanden.nl

VOLKENKUNDE COLLECTIE NEDERLAND

De Stichting Volkenkunde Collectie Nederland (SVCN) heeft als doel ondersteuning te bieden aan gezamenlijke activiteiten en initiatieven op het gebied van het verzamelen, behouden, beheren, onderzoeken en presenteren van de collecties van de bij de stichting aangesloten musea. De website biedt tevens een schat aan contextuele informatie rondom de volkenkundige collectie.

www.svcn.nl

WIEWASWIE

WieWasWie.nl is de landelijke website voor stamboomonderzoek. WieWasWie.nl is een initiatief van diverse erfgoedinstellingen in Nederland. Zij leveren de content aan WieWasWie.nl. Het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), het landelijke centrum voor kennis, documentatie en voorlichting op het gebied van stamboomonderzoek (genealogie) en wapenkunde (heraldiek) is de exploitant van WieWasWie.

www.wiewaswie.nl

PROVINCIALE ERFGOEDPORTALS

Bijna alle Nederlandse provincies hebben portals ontwikkeld om cultureel erfgoed dat beheerd wordt door archieven, bibliotheken, musea en andere erfgoedinstellingen via internet toegankelijk te maken. Er is overleg gaande tussen de vertegenwoordigers van al deze initiatieven om meer samenwerking tot stand te brengen.

Drenthe: www.annodrenthe.nu

Flevoland: www.flevolanderfgoed.nl

Gelderland: www.mijngelderland.nl & www.collectiegelderland.nl

Groningen: www.hetverhaalvangroningen.nl

Limburg: www.limburgserfgoed.nl

Noord-Brabant: www.thuisinbrabant.nl

Noord-Holland: www.oneindignoordholland.nl

Overijssel: www.mijnstadmijndorp.nl

Utrecht: www.erfgoed-utrecht.nl/, www.collectieutrecht.nl/ & www.utrechtsecanons.nl

Zeeland: www.scez.nl/8/projecten/101/zeeuwse-ankers & www.geschiedeniszeeland.nl

Zuid-Holland: www.geschiedenisvanzuidholland.nl

Daarnaast worden er op lokaal en institutioneel niveau nog heel veel diensten rondom digitaal erfgoed ontwikkeld. In de projectenbank van DEN zijn bijvoorbeeld momenteel 52 beeldbanken geregistreerd. Andere inspirerende voorbeelden zijn de Rijksstudio van het Rijksmuseum, de Beeldbank van het Nationaal Archief, Fotoleren van het Nederlands Fotomuseum, de Urban Augmented Reality-app van Het Nieuwe Instituut en de Oorlogsmonumenten-app van Beeld en Geluid.

B. Vlaanderen

Voor een globaal overzicht met meer dan honderd erfgoedportalsites en online databanken en websites met digitale cultureel-erfgoedcollecties, zie FAROnet, de website van FARO (www.faronet.be/web-links en www.erfgoedkaart.be).

ABRAHAM – CATALOGUS VAN BELGISCHE KRANTEN

Abraham maakt de Belgische kranten vindbaar die worden bewaard in bibliotheken en andere erfgoedinstellingen in Vlaanderen en Brussel. Abraham is een databank van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek.

www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be/databank/abraham

ARCHIEFBANK VLAANDEREN

Sinds 2005 brengt de Archiefbank in een online databank informatie samen over de Vlaamse private archieven. Het publiek vindt in deze "gouden gids" gegevens over archieven van personen, families en organisaties. Waar zijn ze bewaard? Wat is hun inhoud? Zijn ze raadpleegbaar? Bestaat er een inventaris? Archiefbank toont niet de archiefdocumenten zelf, maar wel de weg ernaar toe.

www.archiefbank.be

BIBLIOTHEEK.BE

De portaalsite en digitale bibliotheek van de openbare bibliotheken, en de daaraan gekoppelde provinciale bibliotheekcatalogi en netwerken. Ook boeken via DBNL worden hier aangeboden.

www.bibliotheek.be

ERF-GOED.BE

Deze website verzamelt foto's van beschermde monumenten en landschappen in Vlaanderen en Brussel. Er staan 12.000 foto's op de website. Erf-goed.be is een project van ArcheoNet.be.

www.erf-goed.be

FLANDRICA.BE

Flandrica.be is een website met letterschatten uit Vlaamse erfgoedbibliotheken. De zes partners van de Vlaamse Erfgoedbibliotheek selecteerden uit hun enorme collecties enkele honderden bijzondere stukken. Die werden elk in hun geheel gedigitaliseerd en van commentaar voorzien.

www.flandrica.be

LUKAS ART IN FLANDERS

Lukas is een online beeldenbank. In opdracht van musea of erfgoedorganisaties verzorgt Lukas het digitale beeldbeheer van (top)werken uit het Vlaamse kunsterfgoed. Met het oog op de professionele afnemer zijn de hogeresolutiebeelden voor de meest veeleisende toepassingen bruikbaar. Lukas beheert en verspreidt wereldwijd beelden en reproducties van het culturele patrimonium uit Vlaanderen. Via een interactieve module kunnen eenduidig de gebruiksrechten op de beelden opgevraagd en besteld worden.

www.lukasweb.be

MUZIEKBANK VLAANDEREN

Muziekbank Vlaanderen bevat beschrijvingen van archieven, collecties, stukken en topstukken zoals die verspreid in Vlaanderen worden bewaard. Muziekbank Vlaanderen wil een register zijn van het muzikaal erfgoed in Vlaanderen en wordt beheerd door Resonant, het expertisecentrum voor muzikaal erfgoed.

www.muziekbankvlaanderen.be

PLATFORM DIGITALE DUURZAAMHEID

Het platform wil zich ontwikkelen tot een netwerk van Vlaamse organisaties en instellingen die vanuit hun eigen basiswerking en doelstellingen actief willen samenwerken aan het versterken van de digitale duurzaamheid van het cultureel erfgoed in Vlaanderen.

www.faronet.be/dossier/platform-digitale-duurzaamheid

PLATFORM IMMATERIEEL CULTUREEL ERFGOED

Portaalsite en databank voor immaterieel cultureel erfgoed in Vlaanderen. Deze site is een initiatief van de Vlaamse overheid. Het Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media en het agentschap Kunsten en Erfgoed werkten samen om dit platform te bouwen. Het platform is ontwikkeld in samenwerking met FARO. Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed, tapis plein en PACKED.

www.immaterieelerfgoed.be

RELIGIEUS ERFGOED VLAANDEREN

De website is een gemeenschappelijk initiatief van het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur vzw (CRKC) en de provinciebesturen van Oost-Vlaanderen en Antwerpen en wordt beheerd door het CRKC. De website maakt deel uit van het project Religieus Erfgoed Online. Dit beoogt de registratie en ontsluiting van het roerend religieus erfgoed in Vlaanderen te bevorderen en zo meer zichtbaarheid te geven aan het boeiend erfgoed dat maar al te vaak verborgen blijft in kerken en kloosters. Het project omvat de CRKC-databank voor de registratie van religieus erfgoed, waarin al meer dan 100.000 objecten werden geregistreerd.

www.religieuserfgoed.be

VLAAMS E-BOOK PLATFORM (VEP)

Het Vlaams e-boekplatform (VEP) wil de inhoud van Vlaamse boeken, zowel fictie als non-fictie, toegankelijk maken via nieuwe digitale media, waaronder e-readers. Het VEP wordt een platform om digitale boeken te doorzoeken, doorbladeren, kopen, bewaren en lenen.

www.bibnet.be/portaal/Bibnet/Collectie/Vlaams_e-boekplatform

VLAAMS INSTITUUT VOOR DE ARCHIVERING EN DE ONTSLUITING VAN HET AUDIOVISUEEL ERFGOED (VIAA)

De oprichting van een Vlaams Instituut voor de Archivering en de ontsluiting van het Audiovisueel erfgoed (VIAA) komt voort uit het Regeerakkoord 2009-2014. Vlaanderen wil door gerichte digitalisering en de creatie van digitale platformen en diensten zijn erfgoed, kennis en geschiedenis op een verstandige manier bewaren en ontsluiten voor de huidige en toekomstige generaties. Tegelijk wordt al dat materiaal beschikbaar gemaakt voor de meest diverse toepassingen en ten behoeve van de kenniseconomie. Tal van maatschappelijke sectoren en overheden, media, wetenschappelijk onderzoek, cultureel erfgoed en andere – worden geconfronteerd met de noodzaak om hun digitale informatie duurzaam toegankelijk te krijgen en te houden. VIAA samenwerking is voornemens samenwerking te zoeken met Nederlandse partners zoals Beeld en Geluid. VIAA werd projectmatig voorbereid door een reeks van innovatieprojecten, zoals BOM-Vlaanderen, Archipel en Vlaanderen in Beeld.

www.faronet.be/nieuws/digitale-archivering-vlaams-erfgoed-gaat-van-start

VLAAMSE ERFGOEDBIBLIOTHEEK

De vzw Vlaamse Erfgoedbibliotheek is een netwerk van erfgoedbibliotheeken dat eind 2008 werd opgericht door zes partnerbibliotheeken: de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen, de Universiteitsbibliotheek Antwerpen, de Openbare Bibliotheek Brugge, de Universiteitsbibliotheek Gent, de Provinciale Bibliotheek Limburg in Hasselt en de Universiteitsbibliotheek Leuven. Ze beheren tezamen diverse databanken, zoals Flandrica, STCV en Abraham.

www.vlaamse-erfgoedbibliotheek.be

Enkele regionale of lokale initiatieven in Vlaanderen

BEELDBANK WEST-VLAANDEREN

De beeldbank van de provincie West-Vlaanderen.

www.beeldbankwest-vlaanderen.be

COLLECTIE ANTWERPEN

De Beeldbank van de Musea Stad Antwerpen. In deze Beeldbank staan op dit moment 5.000 drukklare afbeeldingen.

www.collectieantwerpen.be

ERFGOEDPLUS.BE

Erfgoedplus.be is een (zoek)website voor cultureel erfgoed in Limburg en Vlaams-Brabant.

De provincies Limburg en Vlaams-Brabant en de stad Leuven werken hiervoor samen met allerlei erfgoedbeherende organisaties: musea, verenigingen, kerkfabrieken, bewaarbibliotheeken, heemkundige kringen en andere instellingen. Al het erfgoed dat in de databank terecht komt, wordt op een gelijkaardige, gestandaardiseerde manier beschreven en met elkaar gelinkt. Erfgoedplus.be is op die manier een knooppunt van erfgoedobjecten en hun gegevens.

www.erfgoedplusinfo.be

MOVE – MUSEUM IN ZICHT

MovE (Musea Oost-Vlaanderen in Evolutie). MovE is een samenwerkingsverband van de musea in Oost-Vlaanderen. Samen werken zij aan de verbetering van digitale collectieregistratie en de ontsluiting hiervan voor het grote publiek. MovE omvat de grootste online erfgoeddatabank in Vlaanderen met 120.000 museumobjecten uit 48 Oost-Vlaamse musea.

www.museuminzicht.be

WESTHOEK VERBEELDT

De regionale beeldbank 'WESTHOEK verbeeldt' is een project van Erfgoedcel CO7, 5-Art, Hout- en Blooteland en bevat regionaal en lokaal digitaal erfgoed.

www.westhoekverbeeldt.be

Meer informatie over deze en andere regionale en lokale beeldbanken met digitaal cultureel erfgoed in Vlaanderen, die meestal beheerd worden door erfgoedcellen (www.erfgoedcellen.be) of individuele steden en gemeenten, is te vinden op FAROnet (www.faronet.be/web-links/beeldbanken).

Bijlage 2: Gebruikte beleidsdocumenten

Europees beleid

Digital “to-do” list: new digital priorities for 2013-2014,
Europese Commissie, dd. 18 december 2012 (IP/12/1389)

Horizon2020. The Framework for Research and Innovation,
Europese Commissie, dd. 30 november 2011 (COM (2011) 808final)

The new Renaissance, Report of the Comité des Sages,
Reflection group on bringing Europe's Cultural Heritage online.
Brussels, 10 januari 2011

A Digital Agenda for Europe,
Europese Commissie, dd. 19 mei 2010 (COM (2010) 0245final)

Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth,
Europese Commissie, dd. 3 maart 2010 (COM (2010) 2020final)

Legal framework for a European Research Infrastructure Consortium – ERIC.
Practical Guidelines, Europese Commissie, Direktorat-General Research, april 2010

Nederlands beleid

Voorstel toekomstvaste digitale infrastructuur voor erfgoed cultuur, media en wetenschap,
Samen de volgende stap.
Interne OCW-notitie, dd. september 2012

Archiefvisie,
Kamerbrief staatssecretaris van OCW, TK dossier 26643, dd. 30 juni 2011

Meer dan kwaliteit, een nieuwe visie op cultuurbeleid,
Kamerbrief minister van OCW, TK dossier 32820, dd. 10 juni 2011

Kunst van leven. Hoofdlijnen cultuurbeleid,
Kamerbrief minister van OCW, TK dossier 28989, 22 juni 2007

Vlaams beleid

Beleidsbrief Cultuur Beleidsprioriteiten 2012-2013,
dd. 22 oktober 2012

Cultureel Erfgoeddecreet van 2012,
dd. 6 juli 2012

Beleidsnota Cultuur 2009-2014,
ingediend door mw. Joke Schauvliege, Vlaams minister van Leefmilieu, Natuur en Cultuur

Beleidsnota Cultuur 2004-2009,
ingediend door dhr. Bert Anciaux, Vlaams minister van Cultuur, Jeugd,
Sport en Brussel, stuk 100 (2004-2005) nr. 1, dd. 25 oktober 2004

Cultureel Erfgoeddecreet van 2008,
dd. 23 mei 2008, gewijzigd dd. 13 maart 2009

Bijlage 3: Colofon

Het advies Waardeer Samenwerking - Advies over Nederlands-Vlaams beleid voor het duurzaam beheren, behouden en beschikbaar stellen van Nederlandstalig erfgoed is een advies van de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren.

In de Raad zetelen

Lieteke van Vucht Tijssen (voorzitter)
Reinhild Vandekerckhove (vice-voorzitter)
Kris Van den Branden
Dorian van der Brempt
Eric Eljon
Jane Fenoulhet
Kete Kervezee
Leo Lentz
Frans Meijman
Marco de Niet
Ronald Soetaert
Margot Vanderstraeten
Maya Rispens (secretaris)

Auteurs van het advies zijn

Marco de Niet (Digitaal Erfgoed Nederland)
Jeroen Walterus (FARO), i.s.m. Bart De Nil (FARO)

Eindredactie was in handen van

Margreet Windhorst (Raamwerk advies en tekst)

Vormgeving en drukwerk gebeurde door

Mizja Haak (Colorativa.eu)

De Raad wil de volgende personen graag danken voor hun bijdragen:

Leden Werkgroep Nederlands-Vlaamse samenwerking rond digitaal erfgoed

Tjeerd de Boer, OCW - Cultureel Erfgoed (Nederland)
Carolien Coenen, Dept. Cultuur, Jeugd, Sport en Media (Vlaanderen)
Christine Debaene, Dept. Cultuur, Jeugd, Sport en Media (Vlaanderen)
Marijn ten Harmsen van der Beek (Cultureel Verdrag Vlaanderen-Nederland)
Hans Van der Linden, Agentschap Kunsten en Erfgoed (Vlaanderen)
Louise Perbal, OCW – Wetenschapsbeleid (Nederland)
Geert-Jan Procee, OCW - Cultureel Erfgoed (Nederland)
Carla Schulte, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (Nederland)
Peter Spyns, Departement Economie, Wetenschap en Innovatie (Vlaanderen)
Henk Vanstappen, Packed (Vlaanderen)
Rony Vissers, Packed (Vlaanderen)

Vanuit het Algemeen Secretariaat van de Nederlandse Taalunie

Geert Joris
Elisabeth D'Halleweyn
Karljin Waterman

Externe deskundigen en deelnemers werkconferentie Nederlands-Vlaamse samenwerking bij de digitalisering van het erfgoed (Antwerpen, juni 2012)

Karin de Bont, OCW - Media, Letteren en Bibliotheken
David Coppoolse, Vlaamse Erfgoedbibliotheek
Brecht De Clercq, VRT
Joris Deene, Everest Advocaten
Ron Dekker, NWO
Erwin Dewallef, Departement Economie, Wetenschap en Innovatie
Leen Van Dijk, Letterenhuis Antwerpen
Leen Driesen, Agentschap Kunsten en Erfgoed
Marc Dupuis, Surf
Pascal Ennaert, Vlaamse Kunstcollectie - VKC
Annette Friberg, Europeana
Geert Van Goethem, AMSAB
Karin van der Heiden, TARA
Maria Heijne, SIOBNL
Kees Hendriks, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Arjan van Hessen, CLARIN-NL
Charles van den Heuvel, Huygens ING
Marina Leureys, Agentschap Kunsten en Erfgoed
Heike Lust, Vlaams Instituut voor de Zee
Marc Luwel, Hercules
Jef Malliet, Limburgs Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed
Erik Mannens, IBBT-MMLab
Philippe Van Meerbeeck, VRT
Dries Moreels, BAM, Instituut voor beeldende, audiovisuele en mediakunst
Hendrik Ollivier, AMSAB
Johan Oomen, Beeld en Geluid
Olga Van Oost, FARO
Marijke Oosterbroek, Amsterdam Museum
Matthijs van Otegem, Koninklijke Bibliotheek
Marianne Pater, SIOB
Johan Rademakers, LIBIS - Universiteit Leuven
Jos Van Rillaer, Agentschap Kunsten en Erfgoed
Inge Schoups, Platform Digitale Duurzaamheid
Ineke Schuurman, CLARIN-VL
Laurents Sesink, Data Archiving and Networked Services
Paul Spies, Amsterdam Museum
René van Stipriaan, Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
Aad van Tongeren, OCW - Media, Letteren en Bibliotheken
Willy Vandeweghe, KANTL
Edward Vanhoutte, KANTL
Nico Verplancke, IBBT
Inge Van Nieuwerburgh, UB Gent
Christophe Verbruggen, Universiteit van Gent
Folkert de Vriend, Nederlandse Taalunie
Katrien Weyns, KADOC Universiteit Leuven
Sally Wyatt, KNAW - Virtual Knowledge Studio

adres

Lange Voorhout 19
Postbus 10595
2501 hn Den Haag
Nederland

telefoon

+ 31 70 346 95 48

fax

+ 31 70 365 98 18

e-mail

raad@taalunie.org

internet

taalunie.org